

בָּרֶק, הייק והאידיאולוגיה של השמרנות החדשה

אלברטו ספקטורובסקי

תחוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

בָּרֶק, אדמונד, [1790] 1999. מחשבות על המהפכה בצרפת, תרגם: אהרן אמיר, מרכז שלם, ירושלים.

הייק, פרדריק, [1944] 1998. הדרך לשעבוד, תרגם: אהרן אמיר, מרכז שלם, ירושלים.

שני הספרים הנסקרים כאן, של אדמונד בָּרֶק ושל פרדריק הייק, הם תרומות קלאסיות לפילוסופיה הפוליטית בכלל ולהגות הליברלית בפרט. עם זאת, חשוב לבחון לא רק את התרומה האינטלקטואלית של המחברים עצמם, אלא גם את ההקשר המוסדי-אידיאולוגי של הופעתם הנוכחית של הספרים בעברית — הם ראו אור בהוצאת מרכז שלם, אשר פועל להפצת אידיאולוגיה של "שמרנות חדשה" בישראל. מבחינה זו, מרכז שלם חובר לכמה קבוצות של אינטלקטואלים באירופה ובארצות הברית, שמאז שנות השמונים של המאה ה-20 נהפכו לגראמשיאנים (Gramscians) של הימין. הווה אומר, הם הגדירו את מאבקם הפוליטי כמאבק נגד אידיאולוגיות קולקטיביסטיות בתחום האינטלקטואלי והתרבותי.

בעבר הלא-רחוק, תנועות כגון אלה היו קשורות לממשלות שמרניות, כדוגמת ממשל רייגן ובוש בארצות הברית, ממשלת תאצ'ר בבריטניה, או ממשלתו של נתניהו בישראל. הן מומנו בעיקר בידי תומכים עשירים, כמו רון לאודר בישראל, והנחתן הבסיסית היתה שהן ישררו גם לאחר נפילת המשטר השמרני. במלים אחרות, היה זה ניסיון לקיים קבוצות שלא יתמקדו בפעילות פוליטית, אלא יעבדו במישור המטא-פוליטי כדי להתחרות בטווח הארוך עם השמאל.

השאלות המעניינות בהקשר זה הן: מי צריך להיחשב כפילוסוף פוליטי של הימין? ומהי משמעותה של התחרות האידיאולוגית-תיאורטית עם השמאל במפנה המאה הנוכחית? במסה זו אנסה להתמודד עם שאלות אלה, ואף להצביע על הקשר הפרדוקסלי-לכאורה המתקיים בישראל בין פונדמנטליזם ליברלי לבין פונדמנטליזם דתי, ובין מסורת לאי-שוויון חברתי.

מאז שנות השבעים התפתחו בחוגי הציבור האינטלקטואלי שתי תנועות שונות, אם כי משלימות זו את זו, של "ימין אידיאולוגי": התנועה הניאו-פשיסטית והתנועה הליברלית-שמרנית. בראש הימין החדש הניאו-פשיסטי האירופי עמדו הצרפתי אלן דה בנוא (de Benoist), הבלגי רוברט סטוקרס (Steuckers) והגרמני ארמין מואלר (Moeller), אשר שאבו את הגותם ממגוון רחב של אינטלקטואלים ואידיאולוגים גרמנים, צרפתים ואיטלקים (שמיט [Schmitt], יונגר [Junger], ון דן ברוק [van den Bruck] בגרמניה, מורס [Maurras] וברס [Barres] בצרפת, אבולה [Evola] באיטליה) שחוללו יחד, בתקופה שבין המלחמות, את מה שמוכר כ"מהפכה השמרנית": דחיית הליברליזם הפוליטי והכלכלי לטובת סוג חדש של פופוליזם אתנו-קומוניטרי.

להבדיל מן הימין הקיצוני-ה"מהפכנים" השמרנים, הליברליזם השמרני מתיימר לייצג את הליברליזם האמיתי. המאפיין העיקרי שלו הוא דחייה מוחלטת של רעיון הזכויות הטבעיות, ה"אוניברסליות", שמעוגן במושג ה"חירות" של המהפכה הצרפתית, ועם זאת – קבלה מוחלטת של החירות הכלכלית. אדמונד ברק ופרדריק הייק הם המקורות הקלסיים של גישה זו.

הספר מחשבות על המהפכה הצרפתית של ברק הופיע במקורו ב-1790, כתשובה לצרפתי צעיר, פרנסואה רנסיון (Ransion), שביקש מן האינטלקטואל והפוליטיקאי הבריטי לעמוד על הסתירות הפנימיות של המהפכה הצרפתית. ברק טען כי התקיים קשר ישיר בין מוסדות מהפכניים, כגון האסיפה הלאומית, לבין תחושת הטרור ששררה בצרפת. הוא טען כי האסיפה הלאומית היא אכן הנציגה הישירה של הדמוקרטיה החדשה, המגלמת דחייה קיצונית ביותר של מסורות העבר וההיררכיות שנהגו בהן. מכיוון שהאסיפה היא גוף מוסדי בעל מאפיינים אוניברסליים, ומייצגת אזרחים שווים בעלי כוחות שווים, היא גוברת על ההיררכיות של "המשטרים העתיקים" ונהפכת לגוף בעל כוח הרס.

השאלה היא אם ברק, שלא בטח בשוויוניות מהפכנית מעין זו וברעיון בנייתה של חברה על פי מושגים מופשטים, יכול להיחשב ריאקציונר. התשובה היא שלילית. גישתו של ברק שונה מן הריאקציוניזם של דה מאסטֶר (De Maistre), למשל, בכך שכליברל הוא לא שלל את הקדמה אלא אך בחן אותה בזהירות. ברק התנגד למהפכה הצרפתית, אבל תמך במהפכה הליברלית האמריקנית, שאותה פירש כהתקוממות כנגד אי-צדק: לדעתו, המהפכה האמריקנית ייצגה מרידה של המושבות במדינת האם, משום שזו האחרונה לא מילאה את חובותיה המוסריות

כלפי מושבותיה. לעומת זאת, ניסיון מימוש של מהפכה אוטופית עלול להביא להרס החירות האמיתית. החירות, לפי ברק, קשורה באופן הדוק למסורת. שום חוקה של שום מדינה אינה יכולה לייצג עקרונות מופשטים, משום שהיא תלויה קונטקסט היסטורי. גישה זו, הובילה את ברק להזדהות עם המשטר המלוכני ועם האריסטוקרטיה.

ברק היה אחד האינטלקטואלים הראשונים שהצביעו על הפער שבין רעיון החופש לבין המימוש בפועל של דמוקרטיה שוויונית. הוא סבר שהמהפכה הצרפתית – לא זו בלבד שתתגלגל לטוטליטריזם אלא גם צפויה להתגלות ככישלון כלכלי. וחשוב מכל: ברק הבין שהליברליזם אינו מתבטא בזכויות אדם אוניברסליות; אימצו בתרבות מסוימת תלויה בתנאיה החברתיים-היסטוריים הספציפיים. גישה זו עמדה גם ביסוד עמדתו כלפי המדיניות הקולוניאליסטית – עמדה העשויה, באורח פרדוקסלי, להתאים לגישות פוסט-מודרניסטיות ופוסט-קולוניאליזם: ברק סבר, כי לא ניתן לטעת את מושג הליברליזם הבריטי בחבלי ארץ שאינם בריטיים (וביחס לגישה עקרונית זו משנית היא העובדה, שהתנגדותו לנוכחות הבריטית בהודו התמקדה בשחיתות האדמיניסטרטיבית של הבריטים). ברק דחה את רעיון הזכויות הטבעיות האוניברסליות – גם אם, שלא כמו הגישות החדשניות של זמננו, הוא לא ביטא בכך יחס חיובי כלפי העולם הלא-אירופי.

היידק, במאה ה-20, המשיך בקו זה. במחצית הראשונה של המאה – הליברליזם נתפס כגישה המנהלת קרב מאסף כנגד הדוקטרינות הקולקטיביסטיות, שביקשו לספק צידוק להרחבת סמכויות המדינה. האמונה המתגברת, כי הליברליזם מצוי במשבר, השתקפה בשני ספרים רבי-השפעה שראו אור בשנות הארבעים: *The Great Transformation* של קארל פולני (Polany) ו-*Capitalism Socialism and Democracy* של ג'וזף שומפטר (Schumpeter). על אף ההבדלים ביניהם, שני הספרים חלקו את הטענה כי הקפיטליזם שחק את יסודותיו-שלו: הוא הפעיל את החשבון התועלתני, של רווח והפסד, על כל המוסדות שהבטיחו את עלייתו ואשר נתנו הכשר לסדר החברתי שלו. היידק הציג טענה הפוכה: בספרו הדרך לשעבוד, שפורסם במקור ב-1944, הוא כתב כי המגמה המסתמנת היא, אמנם, ניצחון הקולקטיביזם, אך ניצחון זה הוא בר-מניעה. במלים אחרות, השינוי האידיאולוגי לכיוון הקולקטיביסטי הוא, למעשה, תוצאת עלייתה של מערכת דוקטרינות, שהכנתן את הבסיס לציביליזציה המערבית ולהצלחתה היתה פגומה ביסודה.

היה זה ספר חריג לכלכלן מקצועי: התקיים בו דיון כלכלי

מצומצם, ולעומת זאת הופיעה בספר סקירה היסטורית ופוליטית נרחבת מאוד. רעיונו המרכזי היה, שהסוציאליזם מוביל לטוטליטריות. יתר על כן, הנחתו הבסיסית היתה, שהפשיזם והקומוניזם מקיימים זיקה הדוקה לא רק זה לזה אלא גם לסוציאליזם הדמוקרטי. הייק טען שבעוד ששתי המעלות העיקריות של הסוציאליזם הן אלטרואיזם וסולידריות, שתי המעלות העיקריות של הליברליזם הן חירות ואחריות. בהמשיכו קו מחשבה זה, הוא טען שמעלות הסוציאליזם מועברות באופן טבעי מדור לדור. לדידו של הייק, האידאולוגיה הסוציאליסטית מתאימה לקהילה קטנה, לא מודרנית; ואילו הקפיטליזם הוא המנוע של העולם המודרני. הקפיטליזם משחרר את האדם מן המגבלות המוטלות עליו בידי הקהילות הדתיות, כמו גם בידי הקהילות הסוציאליסטיות.

הייק סירב להזדהות כשמרן, משום שהוא תמך בשינוי: בעוד שמרנים אינם חוששים מסמכות איתנה, הרי שהליברליזם, בעיקרו, מבקש שהכוח הפוליטי יבוזר בין גורמים רבים בחברה. יתרה מזו, השמרנים מבססים את הפוליטיקה שלהם על כדאיות ועל אופורטוניזם, ולא על עקרונות. ואילו לדעת הייק, מחויבות לעקרונות חיונית להנהגת החברה. אלא שהייק לא כרך מחויבות זו ברעיון זכויות הפרט, אלא במסגרת המוסדית של כלכלת השוק. במלים אחרות, הייק לא התעניין בליברליזם הפוליטי, אלא במבנים המוסדיים של השיטה הקפיטליסטית ושל התעשייה המודרנית. הוא טען כי המוסדות הפוליטיים צריכים להיווצר על ידי השוק.

בעייתיותה של תפיסה זו נחשפה בשימוש שעשו בה אלה שתמכו בהגבלת הזכויות הפוליטיות, בנימוק של הגנה על הליברליזם הכלכלי. דוגמה אחת לשימוש ציני בתפיסה זו היא השפעתו הבולטת של הייק בצ'ילה, בתקופת משטרו הסמכותני של פינوشה, שבפועל דגל, בליברליזם כלכלי אולם לא בליברליזם פוליטי. דוגמה זו יכולה להסביר את קיתונות הביקורת שהטיחו כלפי הייק שמרנים אמריקנים, כדוגמת ארוינג קריסטול (Kristol). שמרנים כדוגמת סקראטן אינם רואים כל רע בהתערבות המדינה, כאשר הגנת הקהילה דורשת זאת. השאלה היא כיצד התערבות כזו אפשרית בעידן המדינה המינימלית; כיצד נקבעים התנאים להחלת פוליטיקה מוגבלת, בלי פגיעה במרקם החברתי. ואולם, בעיני הייק, הסדר והחירות הם כלים שלובים. אינדיבידואליסט שמרני כמוהו מבקש דבר-מה שהוא יותר מהעדר אנרכיה.

בניסוח אחר, הייק הדגיש כי מסורתיות וליברליזם כלכלי יכולים להתקיים זה בצד זה. בניגוד לתפיסה השמרנית של קריסטול וסקראטן,

המחייבת התערבות של המדינה בכלכלה לצורך הגנה על המרקם החברתי, גישתו של הייק פוסלת לחלוטין התערבות של הממשלה בחיים הכלכליים. זוהי גישה אופטימיסטית, שאינה רואה סתירה בין שימור אפיונים חברתיים מסורתיים לבין יכולתה של החברה, המשמרת בתוכה אפיונים אלה, לקבל על עצמה את השינוי הרדיקלי הכרוך במודרניזם הכלכלי. עניין זה רלוונטי ביותר היום, בתקופה שבה הגלובליזציה והמודרניזם הכלכלי דוחפים אנשים לחפש מקלט במסגרות החמימות של הדת והמסורת. אמירה זו עשויה להישמע פרדוקסלית מנקודת מבטם של אלה הטוענים, שקהילות דתיות מתנגשות עם כלכלה חופשית; למעשה, כלכלה חופשית נתמכת לעתים בגישה דתית קהילתית.

ברק והייק הם, אם כן, שניים מן המקורות האינטלקטואליים החשובים ביותר של השמרנות הליברלית החדשה, המעוניינת בהצרת צעדיה של המדינה. היום, יותר מתמיד, כאשר הרעיונות הדמוקרטיים של אינטגרציה חברתית ותרבותית, בנוסח המסורת ה"עקובינית", נתונים למתקפה מן הימין ובאורח פרדוקסלי גם מן השמאל — רעיונותיהם של ברק ושל הייק הם שוב רלוונטיים. משבר הקיינזיאניזם; העדר חלופה דמוקרטית סוציאלית לכלכלה הליברלית הנוכחית; הסינתזה הנוכחית בין דת לליברליזם כלכלי, התופסת את מקום רעיון הזהות הרפובליקנית הדמוקרטית שהמהפכה הצרפתית חרתה על דגלה — כל אלה הם סימנים ברורים לכך, שה"מהפכה" הניאו-ליברלית צועדת קדימה בבטחה. המוציאים לאור של התרגום העברי צודקים בטענתם, כי למרות העובדה שישראל, בריטניה, גרמניה וצרפת נשלטות בידי ממשלות הנוטות שמאלה — האידיאולוגיה של הימין השמרני עודנה שלטת. נוכל להשתכנע בכך אם נתבונן מקרוב במדיניות הכלכלית של שרדר בגרמניה, של בלייר בבריטניה, של ז'וספן עד היום בצרפת — וגם אם נתבונן בתקציב שהציעה ממשלת פֶּרֶק בישראל.

השאלה היא מהן ההשלכות לטווח רחוק של השמרנות החדשה בישראל. באיזו דרך מתיישבת שמרנות חדשה זו עם האינטרסים הנוגדים לכאורה של תנועות דתיות-חברתיות כדוגמת ש"ס? במונחים התיאורטיים שהועלו כאן, הגישה השמרנית החדשה מתחרה במאפיינים הקולקטיביסטיים של האידיאולוגיה הסוציאל-דמוקרטית, ושל רעיון הקהילה הלאומית שלה. באירופה, רעיון הזכויות האוניברסליות, רעיון ההיטמעות הלאומית של תרבויות שונות באידיאולוגיה הרפובליקנית ורעיון המדינה הסוציאל-דמוקרטית, שמגדיר את האזרחות באופן חברתי ופוליטי, הם אכן מושגים קשורים, והם שהגנו על הקהילה הלאומית

מפני התפוררות כלכלית וחברתית. המדינה הסוציאל-דמוקרטית, לפחות בתיאוריה, מסבסדת שירותים לעני ולעשיר, ומדריכה את אזרחיה להיות חלק מגוף אזרחי-חברתי משותף.

גישה זו חשופה, כמובן, לביקורת, הן משמאל והן מימין. המרקסיסטים ציינו את מגרעותיה, והתייחסו בחשד לסממניה הלאומניים של הסוציאל-דמוקרטיה ולמאפייניה כמנכסת מעמד הפועלים. השמאל הפוסט-מודרני יתייחס בחשד למאפיינים האינטגרטיביים והמבוללים של רעיון רפובליקני זה, ה"מדכא" זהויות תרבותיות. הימין השמרני, המבוסס על התיאוריות של ברק ושל הייק, יסכים עם השמאל הפוסט-מודרני בחשיפת מגרעות הסוציאל-דמוקרטיה. אלא שפתרונותיו יהיו שונים מן הקצה אל הקצה מאלה של השמאל.

אחת המטרות של השמרנות החדשה בישראל היא ביקורת על מערך הארגונים הביורוקרטיים הקשורים לתנועת העבודה. ואולם, פרט לכך ביקורת קונצפטואלית זו מכוונת גם כלפי תפקידה של המדינה הסוציאל-דמוקרטית כמפיצת הפוליטיקה של האינטגרציה ושל יצירת גוף קיבוצי אזרחי באמצעים כלכליים, כגון יצירת מקומות עבודה או סבסוד אוניברסלי. השמרנות החדשה בישראל גורסת שישנן חלופות לסוג זה של אזרחות חברתית, שעלויותיו הכלכליות גבוהות ומובילות לגידול בחוב הציבורי. בדומה לשמרנים אחרים בעולם, גם השמרנים הישראליים דורשים כי המדינה תמשוך את ידה, ככל האפשר, משדה הפעולה הכלכלי. משמעות הדבר היא תביעה לזניחה מוחלטת של מדיניות הסבסוד הכללית, וסיוע רק לנזקקים ביותר.

השאלה המתבקשת היא: מהם המנגנונים הפוליטיים המתאימים, בעיני השמרנים החדשים, לסבסוד ישיר של הנזקקים ומה טיבו של סבסוד זה? בעניין זה אפשר לזהות זיקה בין פונדמנטליזם ליברלי לבין פונדמנטליזם דתי. הזרמים הכלכליים הניאו-ליברליים אינם יכולים לקבל מדינת רווחה המסבסדת את כלל תושביה, אבל יכולים להסכים לרעיון של תמיכה סקטוריאלית, כמו זה המתבטא למשל בשירותים החברתיים של ש"ס. במלים אחרות, על פי המונחים התיאורטיים שהועלו כאן, הגישה הניאו-ליברלית יכולה, באופן פרדוקסלי, לשתף פעולה עם פונדמנטליזם דתי; שכן, היא חולקת עמו מטרה משותפת — להביא לקצה של המדינה האזרחית, הדמוקרטית והשוויונית.